

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2022; 1(42): 248-250

© 2022 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr. Sushant Pradhan

Guest Faculty,
Department of Sanskrit,
Utkal University, Vani Vihar,
BBSR-751004

श्रीमद्भागवतमहापुराणे ज्ञानकैन्द्रिकनैतिकतायाः स्वरूपम् एवं प्रासङ्गिकता

Dr. Sushant Pradhan

सारांशः

भारतीयदार्शनिकसाहित्ये श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य विशिष्टं महत्त्वं विद्यते। एषः ग्रन्थः केवलं भक्तिप्रधानः धार्मिकग्रन्थः न, अपि तु मानवीयमूल्यानां नैतिकजीवनस्य च महान् मार्गदर्शकः अस्ति। “भागवतमहापुराणे ज्ञानकैन्द्रिकनैतिकता” इति विषयकस्य अस्य अध्ययनस्य मुख्योद्देश्यं भागवतमहापुराणे प्रतिपादितानां नैतिकतत्त्वानां सम्यगनुशीलनम् अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे नैतिकता केवलं बाह्याचाररूपेण न प्रतिपादिता, अपि तु ज्ञान, सत्य, दया, आत्मसंयम, भगवद्भक्ति च इत्येतैः आधारभूतैः तत्त्वैः सम्बद्धा आन्तरिकशुद्धिरूपेण निरूपिता अस्ति।

अध्ययनेऽस्मिन् सदाचारः, सत्यपरायणता, शिक्षा, अहिंसा, सहिष्णुता, दानम्, बुद्धिः, वाग्मिता, समत्वम्, पापपुण्यविचारश्च इत्यादयः नैतिकमूल्याः विशदीकृताः सन्ति। भागवतमहापुराणे ऋषीणां, भक्तानां, महापुरुषाणां च चरित्रैः एतेषां मूल्यानां महत्त्वं प्रभावकरूपेण प्रतिपादितम् अस्ति। विशेषतया श्रीकृष्णस्य, प्रह्लादस्य, ध्रुवस्य, बलिमहाराजस्य, विदुरस्य च जीवनचरित्रेषु उच्चनैतिकतायाः आदर्शः दृश्यते।

ग्रन्थे सत्यपालनस्य, करुणायाः, दयाभावस्य, आत्मनिग्रहस्य, समदृष्टेः च महत्त्वं पुनः पुनः प्रतिपादितम् अस्ति। शिक्षा तथा ज्ञानं मानवजीवनस्य परिष्कारकत्वेन निरूपितम्। अहिंसा सर्वभूतहितस्य आधाररूपेण वर्णिता, सहिष्णुता सामाजिकसौहार्दस्य मूलतत्त्वत्वेन स्वीकृता। समत्वभावना च सर्वेषु भूतेषु समानदृष्टेः शिक्षां ददाति।

अस्य अध्ययनस्य निष्कर्षरूपेण ज्ञायते यत् भागवतमहापुराणस्य नैतिकदृष्टिः सर्वकालप्रासङ्गिकी अस्ति। आधुनिकसमाजे वर्धमानस्य हिंसायाः, स्वार्थपरतायाः, नैतिकपतनस्य च परिप्रेक्ष्ये भागवते प्रतिपादितानि मूल्यानि मानवसमाजस्य कल्याणाय, शान्तिस्थापनाय, आध्यात्मिकउन्नतये च अत्यन्तोपयोगीनि सन्ति। अतः श्रीमद्भागवतमहापुराणं केवलं भक्तिग्रन्थः न, अपि तु आदर्शजीवनस्य नैतिकदर्शनस्य च समग्रः प्रकाशस्तम्भः इति प्रतिपादयितुं शक्यते।

प्रस्तावना

भारतीयसंस्कृतौ नैतिकमूल्यानां महत्त्वं प्राचीनकालादेव प्रतिष्ठितम् अस्ति। मानवजीवनस्य शुद्धिः, समाजस्य सुव्यवस्था, राष्ट्रस्य उन्नतिः तथा आध्यात्मिककल्याणं च नैतिकाचाराधीनमेव भवति। वेदोपनिषदादिषु ग्रन्थेषु यथा धर्मस्य, सत्यस्य, दयायाः, अहिंसायाः, आत्मसंयमस्य च महत्त्वं प्रतिपादितम्, तथैव पुराणसाहित्येऽपि एतेषां मूल्यानां विस्तृतं निरूपणं दृश्यते। अष्टादशपुराणेषु श्रीमद्भागवतमहापुराणं विशेषतया भक्तेः, ज्ञानस्य, नैतिकतायाश्च अद्वितीयं ग्रन्थरत्नं मन्यते।

भागवतमहापुराणे मानवजीवनस्य आदर्शरूपं विविधैः आख्यानैः, संवादैः, चरित्रचित्रणैः च प्रकाशयते। अत्र केवलं धार्मिकोपदेशः न, अपि तु व्यावहारिकजीवनस्य नैतिकदिशा अपि प्रदर्शिता अस्ति। सदाचारः, सत्यपरायणता, शिक्षा, अहिंसा, सहिष्णुता, दानम्, समत्वम्, वाग्मिता, बुद्धिः इत्यादयः गुणाः मानवजीवनस्य उन्नतिकारकत्वेन प्रतिपादिताः। विशेषतः श्रीकृष्णस्य, प्रह्लादस्य, ध्रुवस्य, बलिमहाराजस्य, विदुरस्य च चरित्रेषु नैतिकजीवनस्य उत्कृष्टादर्शः दृश्यते।

Correspondence:

Dr. Sushant Pradhan

Guest Faculty,
Department of Sanskrit,
Utkal University, Vani Vihar,
BBSR-751004

आधुनिकसमाजे नैतिकमूल्यानां ह्रासः, हिंसायाः, स्वार्थपरतायाः, असहिष्णुतायाश्च वृद्धिः सर्वत्र दृश्यते। एतादृशे समये भागवतमहापुराणस्य नैतिकशिक्षाः मानवसमाजस्य कृते अत्यन्तोपयोगिन्यः सन्ति। अस्मिन् ग्रन्थे प्रतिपादिताः आदर्शाः न केवलं आध्यात्मिकजीवनस्य मार्गदर्शकाः, अपि तु सामाजिक-सौहार्दस्य, विश्वबन्धुत्वस्य, मानवकल्याणस्य च मूलाधाराः सन्ति।

अतः प्रस्तुताध्ययने भागवतमहापुराणे प्रतिपादितानां ज्ञानकेन्द्रिकनैतिकमूल्यानां समीक्षात्मकमनुशीलनं क्रियते, ये मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणविकासाय सर्वकालप्रासङ्गिकाः सन्ति।

प्रमुखशब्दाः

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, नैतिकता, ज्ञानकेन्द्रिकता, सदाचारः, सत्यपरायणता, अहिंसा, सहिष्णुता, दानम्, समत्वम्, वाग्मिता, बुद्धिः, शिक्षा, मानवमूल्यानि, भक्तिः, धर्मः, भारतीयसंस्कृतिः, आध्यात्मिकता, लोककल्याणम्।

१. सदाचारस्य महत्त्वम्

मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणविकासे सदाचारस्य अत्यन्तं महत्त्वं विद्यते। सदाचारः केवलं बाह्यव्यवहारः न, अपि तु मनसः शुद्धेः, विचारस्य पवित्रतायाः, कर्तव्यपालनस्य च प्रतीकः अस्ति। भागवतमहापुराणे सदाचारः धर्मस्य मूलाधाररूपेण निरूपितः। यस्य पुरुषस्य आचरणं शुद्धं भवति, तस्य व्यक्तित्वं समाजे आदरणीयं भवति। आचारहीनः मनुष्यः विद्वान् अपि सन् समाजे गौरवं न प्राप्नोति। अतः उक्तम्—“आचारप्रभवो धर्मः” इति।

भागवते श्रीकृष्णस्य चरित्रे सदाचारस्य उत्कृष्टं उदाहरणं दृश्यते। माता-पितृभक्तिः, गुरुप्रेम, लोकहितभावना, धर्मपालनं च तस्य जीवनस्य प्रमुखाः गुणाः सन्ति। अस्मात् ज्ञायते यत् सदाचारः मनुष्यं केवलं धार्मिकं न करोति, अपि तु सामाजिकं, कर्तव्यनिष्ठं, उत्तरदायित्वसम्पन्नं च करोति।

२. सत्यपरायणता

सत्यं भारतीयजीवनदर्शनस्य प्राणतत्त्वम् अस्ति। भागवतमहापुराणे सत्यं केवलं नैतिकगुणः न, अपि तु परमात्मस्वरूपं मन्यते। ग्रन्थस्य आरम्भे एव “सत्यं परं धीमहि” इति वाक्येन सत्यस्वरूपपरमात्मनः ध्यानं क्रियते। एतेन स्पष्टं भवति यत् सत्यं धर्मस्य, ज्ञानस्य, भक्तेः च मूलाधारः अस्ति।

बलिमहाराजस्य चरित्रे सत्यपरायणतायाः श्रेष्ठं उदाहरणं दृश्यते। वामनभगवतः समक्षं प्रतिज्ञां कृत्वा सः सर्वस्वं दातुं सज्जः अभवत्। गुरुणा निषेधः कृतः अपि सः सत्यपालनात् न विचलितः। तत्र सः कथयति—

“न ह्यसत्यात्परोऽधर्म इति होवाच भूरियम्।

सर्वं सोढुमलं मन्ये ऋतेऽलीकपरं नरम्॥”

— श्रीमद्भागवतम् ८।२०।४

अर्थात् असत्यात् महान् अधर्मः अन्यः नास्ति। मनुष्यः अनेकानि दुःखानि सहनं कर्तुं शक्नोति, किन्तु असत्यपालनं न कर्तव्यम्। अतः सत्यपरायणता मानवजीवनस्य नैतिकस्थैर्यस्य मूलम् अस्ति।

३. शिक्षा तथा ज्ञानस्य महत्त्वम्

भागवतमहापुराणे शिक्षा मानवजीवनस्य प्रकाशरूपेण प्रतिपादिता। ज्ञानं विना मनुष्यस्य व्यक्तित्वविकासः, विवेकः, आत्मोन्नतिः च न सम्भवति। शिक्षा केवलं पठन-पाठनं न, अपि तु चरित्रनिर्माणस्य, आत्मसंयमस्य, समाजोपकारस्य च साधनम् अस्ति।

श्रीकृष्णबलरामयोः सान्दीपनिमुनेः गुरुकुले अध्ययनं भागवते आदर्शशिक्षापद्धतेः उदाहरणरूपेण वर्णितम्—

“अथो गुरुकुले वासमिच्छन्तावुपजग्मतुः।

काश्यां सान्दीपनिं नाम ह्यवन्तीपुरवासिनम्॥”

— श्रीमद्भागवतम् १०।४५।३१

तौ गुरुगृहे निवसन्तौ विनयेन, संयमेन, गुरुभक्त्या च समस्तविद्याः अधीतवन्तौ। अनेन ज्ञायते यत् प्राचीनभारतीयशिक्षायाः उद्देश्यं केवलं बौद्धिकविकासः न, अपि तु नैतिक, आध्यात्मिक, सामाजिक विकासः अपि आसीत्। भागवते स्त्रीशिक्षायाः संकेतः अपि दृश्यते, यत्र ज्ञान-विज्ञान-सम्पन्नानां स्त्रीणां वर्णनं कृतम्।

४. अहिंसायाः मूल्यं

अहिंसा भारतीयसंस्कृतेः अत्यन्तं पवित्रं तत्त्वम् अस्ति। भागवतमहापुराणे अहिंसा केवलं प्राणिवधनिषेधः न, अपि तु मनसा, वाचा, कर्मणा च कस्यापि प्राणिनः पीडानिवारणम् इति व्यापकदृष्ट्या व्याख्याता। अहिंसा दया, करुणा, मैत्री, समत्वं च एतेषां गुणानां आधारः अस्ति। ध्रुवोपाख्याने मनुना ध्रुवं प्रति क्रोधजन्यहिंसायाः निषेधः कृतः। तत्र उपदिश्यते—

“तितिक्षया करुणया मैत्र्या चाखिलजन्तुषु।

समत्वेन च सर्वात्मा भगवान् सम्प्रसीदति॥”

— श्रीमद्भागवतम् ४।११।१३

अस्य श्लोकस्य भावः अस्ति यत् सर्वेषु प्राणिषु करुणा, मैत्री, समभावना च धारणीयाः। हिंसा मनसि दुःखं, द्वेषं, अशान्तिं च जनयति; अहिंसा तु शान्तिं, सौहार्दं, भगवत्प्रसादं च जनयति।

५. सहिष्णुता तथा क्षमाभावः

सहिष्णुता साधुजीवनस्य महत्त्वपूर्णं लक्षणम् अस्ति। भागवतमहापुराणे सहिष्णुता केवलं दुःखसहनशक्तिः न, अपि तु करुणा, शान्ति, मैत्री, क्षमा, आत्मनिग्रहः च एतेषां समन्वितं स्वरूपम् अस्ति। समाजे यदि सहिष्णुता न स्यात्, तर्हि क्रोधः, अहंकारः, वैरभावः च वर्धन्ते।

कपिलदेवेन साधूनां स्वरूपं वर्णयता उक्तम्—

“तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम्।

अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः॥”

— श्रीमद्भागवतम् ३।२५।२१

अत्र साधवः तितिक्षवः, कारुणिकाः, सर्वदेहिनां सुहृदः, अजातशत्रवः च इति वर्णिताः। एतेन स्पष्टं भवति यत् सहिष्णुता मानवसम्बन्धानां संरक्षणाय तथा समाजस्य स्थैर्याय अत्यावश्यकी।

६. दानस्य महत्त्वम्

दानं भारतीयनैतिकपरम्परायां परमं पुण्यकर्म मन्यते। भागवते दानस्य महत्त्वं बलिमहाराजस्य चरित्रे विशेषतया दृश्यते। दानं केवलं धनत्यागः न, अपि तु स्वार्थत्यागः, परोपकारभावना, अहंकारनिवृत्तिः च अस्ति।

बलिः वामनभगवते भूमिदानं कर्तुं प्रतिज्ञां कृत्वा स्वसर्वस्वं समर्पितवान्। एतत् दानस्य सर्वोच्चं रूपम् अस्ति, यत्र दाता वस्तुतः धनं न, अपि तु स्वकीयाभिमानं समर्पयति। भागवते दानं अन्तःकरणशुद्धेः साधनत्वेन प्रतिपादितम्। अतः दानशीलः पुरुषः केवलं समाजस्य हितं करोति इति न, अपि तु स्वस्य आध्यात्मिकविकासमपि साधयति।

**“न ह्यसत्यात्परोऽधर्म इति होवाच भूरियम्।
सर्वं सोढुमलं मन्ये ऋतेऽलीकपरं नरम्॥”**

— श्रीमद्भागवतम् ८।२०।४

अस्य श्लोकस्य सन्दर्भः बलिमहाराजस्य दानशीलता तथा सत्यप्रतिज्ञता च अस्ति। वामनभगवतः समक्षं बलिः स्वसर्वस्वं समर्पयन् दानस्य उच्चतमं आदर्शं प्रदर्शयति। अतः एषः श्लोकः “दानस्य महत्त्वम्” इति विन्दौ अत्यन्तं उपयुक्तः भवति।

७. समत्वभावना

समत्वं भागवतमहापुराणस्य केन्द्रीयनैतिकमूल्याषु अन्यतमम्। समत्वस्य अर्थः सर्वेषु भूतेषु समानदृष्टिः, रागद्वेषरहितता, अहंकारत्यागः, आत्मभावना च अस्ति। यः मनुष्यः सर्वेषु जीवेषु भगवदंशं पश्यति, सः कस्यापि प्रति द्वेषं न करोति।

भागवते उक्तम्—

**“शान्ताः समदृशः शुद्धाः सर्वभूतानुरञ्जनाः।
यान्त्यञ्जसाच्युतपदमच्युतप्रियबान्धवाः॥”**

— श्रीमद्भागवतम् ४।२०।१६

समदर्शिनः पुरुषाः शान्ताः, शुद्धाः, सर्वभूतहिते रताः च भवन्ति। आधुनिकसमाजे जाति, वर्ग, सम्प्रदाय, भाषा, आर्थिकस्थितिः इत्यादिभिः उत्पन्नाः भेदाः समत्वभावनया एव दूरीकर्तुं शक्यन्ते। अतः भागवतस्य समत्वशिक्षा सर्वकालप्रासङ्गिकी अस्ति।

८. वाग्मिता तथा मधुरभाषणम्

वाणी मनुष्यस्य व्यक्तित्वस्य दर्पणम् अस्ति। भागवतमहापुराणे वाग्मिता सत्ययुक्तमधुरवचनरूपेण प्रतिपादिता। कटुवचनं वैरं जनयति, मधुरवचनं तु प्रेम, विश्वासं, सौहार्दं च वर्धयति।

राजा पृथोः वाणीविषये भागवते सुन्दरं वर्णनं दृश्यते—

**“चारु चित्रपदं श्लक्ष्णं मृष्टं गूढमविकलवम्।
सर्वेषामुपकारार्थं तदा अनुवदन्निवा॥”**

— श्रीमद्भागवतम् ४।२१।२०

अर्थात् तस्य वाणी सुन्दरा, स्पष्टा, कोमला, हितकारिणी च आसीत्। एतेन ज्ञायते यत् वाणी केवलं अभिव्यक्तेः साधनं न, अपि तु लोककल्याणस्य साधनम् अपि अस्ति। सत्यं यदि मधुरतया उच्यते, तर्हि समाजे शान्तिः सौहार्दं च वर्धते।

उपसंहारः

श्रीमद्भागवतमहापुराणं भारतीयसंस्कृतेः नैतिक, आध्यात्मिक, दार्शनिकदृष्ट्या च अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं ग्रन्थरत्नम् अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे प्रतिपादितानि नैतिकमूल्यानि केवलं धार्मिकजीवनस्य मार्गदर्शकानि न, अपि तु सम्पूर्णमानवसमाजस्य कल्याणाय उपयुक्तानि सन्ति। सदाचारः, सत्यपरायणता, शिक्षा, अहिंसा, सहिष्णुता, दानम्, समत्वम्, वाग्मिता, बुद्धिः इत्यादयः गुणाः मानवजीवनस्य उन्नतये परमावश्यकताः इति भागवतमहापुराणे स्पष्टतया प्रतिपादितम्।

ग्रन्थे वर्णितानि श्रीकृष्णस्य, प्रह्लादस्य, ध्रुवस्य, बलिमहाराजस्य, विदुरस्य च चरित्राणि आदर्शमानवजीवनस्य प्रेरणास्रोतोरूपेण प्रकाशन्ते। भागवते नैतिकता केवलं सैद्धान्तिकरूपेण न उपदिष्टा, अपि तु जीवनव्यवहारे कथं आचरितव्या इति चरित्रचित्रणेन प्रभावकरूपेण प्रदर्शिता। सत्यं धर्मस्य मूलम्, अहिंसा सर्वभूतहितस्य आधारः, समत्वं सामाजिकसौहार्दस्य कारणम्, दानं आत्मशुद्धेः साधनम्, शिक्षा व्यक्तित्वविकासस्य मार्गः च इति अस्य ग्रन्थस्य प्रमुखा शिक्षाः सन्ति। आधुनिकयुगे मानवसमाजः हिंसा, स्वार्थपरता, असहिष्णुता, नैतिकपतनम् इत्यादिभिः समस्याभिः पीडितः दृश्यते। एतादृशे समये भागवतमहापुराणस्य नैतिकदृष्टिः अत्यन्तं प्रासङ्गिकी वर्तते। अस्मिन् प्रतिपादितानि मूल्यतत्त्वानि मानवस्य अन्तःकरणं शुद्धीकर्तुं, समाजे शान्तिं स्थापयितुं, विश्वबन्धुत्वभावनां वर्धयितुं च समर्थानि सन्ति। अतः निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्यते यत् श्रीमद्भागवतमहापुराणं केवलं भक्तिग्रन्थः न, अपि तु आदर्शमानवजीवनस्य, नैतिकदर्शनस्य, सार्वभौमिकमानवमूल्यानां च अमूल्यः प्रकाशस्तम्भः अस्ति।

संदर्भग्रन्थसूची

1. श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, गीताप्रेस, गोरखपुर, संवत् 2080।
2. रवत आशा सिंह, श्रीमद्भागवते जीवनदर्शनम्, Eastern Book Linkers, दिल्ली, 2019।
3. गीतानन्दस्वामी, श्रीमद्भागवतम्, अद्वैत आश्रम, उत्तरप्रदेश, 2019।
4. तपस्यानन्दस्वामी, श्रीमद्भागवतम्, वेदान्त प्रेस, चेन्नई, 1946।
5. मनुस्मृति, निर्णयसागर प्रेस, बम्बई, 1946।
6. ऋग्वेदसंहिता, प्रो. उमाशंकर शर्मा ‘ऋषि’, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 1969।
7. ईशादिनवोपनिषद्, गीताप्रेस, गोरखपुर, संवत् 2066।
8. भगवद्गीता, मदनमोहन अग्रवाल (भाष्यकार), चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, 1996।
9. वैदिकसंस्कृतिः, गोविन्दचन्द्र पाण्डेय, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, 2001।
10. The Four Purusharthas in the Puranas, Dr. Manju Lata Sharma, Parimal Publication, 2002।